

L'EXPOSITIO SUPER APOCALYPSI D'ARNAU DE VILANOVA

AUTENTICITAT, DATA I LLOC DE COMPOSICIÓ

I

NOTÍCIA DE L'OBRA

Pròxima la publicació, en edició crítica, de l'*Expositio super Apocalypsi* segons el text atribuït a Arnau de Vilanova, ens proposem d'anticipar una notícia d'aquest escrit i escatir els greus problemes d'autenticitat, data i lloc de composició que el seu estudi planteja.

L'*Expositio* és el més extens dels escrits espirituals d'Arnau de Vilanova, que per l'amplitud doctrinal, la perfecció arquitectònica i la bellesa de l'estil pot ésser considerat com la seva obra mestra. Consisteix en un comentari al text sagrat que clou la col·lecció del Nou Testament, i pretén de descobrir-ne el sentit místic o ocult, de conformitat amb la doctrina dels anomenats *espirituals* a la primeria del segle XIV; consta d'un proemi i vint-i-dos capítols, corresponents als de l'Apocalipsi, en els quals són exposats ordenadament els versets de cada capítol.

L'existència d'aquesta obra i la seva atribució a Arnau de Vilanova són conegudes des d'antic amb referència al manuscrit llatí 5740 de la Biblioteca Vaticana que la conté íntegrament. Alguns bibliògrafs l'havien ja assenyalada. M. Menéndez Pelayo la redescobrí i valorà en la seva monografia *Arnaldo de Vilanova, médico catalán del siglo XIII*;¹ i, gairebé al mateix temps, B. Hauréau, en el seu estudi bio-bibliogràfic sobre Arnau inserit en el tom XXVIII de la *Histoire littéraire de la France*,² la registrà amb el núm. CXIX en el catàleg de les obres. Altres bibliògrafs, després

1. Madrid 1879. Aquesta monografia esdevingué, des del 1880, un capítol de la *Historia de los Heterodoxos españoles* (reeditada el 1918 i els 1946-48).

2. París 1881.

dels dos esmentats, l'han mencionada així mateix. L'obra, però, ha restat inèdita i gairebé desconeguda per dificultats inherents tant a la comprensió de la doctrina com a la lectura del manuscrit. E. Benz prometé d'editar-la, després d'oferir-ne un breu extret doctrinal, en el seu article *Die Geschichtstheologie der Franziskanerspiritualien des XIII. und XIV. Jahrhunderts nach neuen Quellen*.³ Poc temps abans, el P. Pou i Martí n'havia exhumat uns escassos fragments, trets del foli 8 del manuscrit, en la seva publicació *Visionarios, beguinos y fraticelos catalanes (siglos XIII-XV)*.⁴

La troballa d'altres dos manuscrits amb el mateix text atribuït a Arnau, existents també a la Biblioteca Vaticana, bé que anònims, ha projectat una nova llum sobre la tradició manuscrita de l'obra i ha plantejat alhora alguns problemes. En fou l'afortunat descobridor el professor Friedrich Stegmüller, que en donà una breu notícia en el tom II del seu *Repertorium Biblicum Medii Aevi*.⁵ A base d'aquesta troballa, la doctora Olga Marinelli realitzà un estudi minuciós dels tres còdexs vaticans, els resultats del qual donà a conèixer en el seu article *La tradizione manoscritta dell'«Expositio super Apocalypsi» di Arnau de Vilanova*.⁶ Sense necessitat d'extractar l'extens estudi de la Dra. Marinelli, donarem una notícia dels tres còdexs que contenen l'*Expositio super Apocalypsi* d'Arnau, perquè a continuació ens hi haurem de referir amb alguna freqüència.

Els tres còdexs, únics coneguts fins ara, en què ens ha arribat el text del comentari d'Arnau de Vilanova a l'Apocalipsi, són :

a) El ms. vat. llatí 5740. És un còdex en pergamí del segle XIV, que consta de 235 pàgines a dues columnes. El comentari d'Arnau hi ocupa les pàgines 1 a 104 i la primera columna de la pàgina 105. La resta del còdex conté altres obres que no tenen res a veure amb Arnau de Vilanova.

b) El ms. ottobonià llatí 536. És un còdex en paper, així mateix del segle XIV, que consta de 181 folis manuscrits. El text d'Arnau hi ocupa els folis 1 a 174^v; segueix un full en blanc, i al foli 175^v ha estat transcrit, d'altra mà, un *Tractatus de iudicio universali*, que ocupa la resta del còdex.

c) El ms. vat. llatí 1305. Porta data del segle XV i consta de 89 folis manuscrits a dues columnes. En els folis 1 i 2 és reproduït el pròleg segon a la *Postilla* de Nicolau de Lira; al revers del foli 2 comença

3. «Zeitschrift für Kirchengeschichte», 52 (1933), 99-111. Reproduït a la seva obra *Ecclesia Spiritualis: Kirchenidee und Geschichtstheologie der franziskanischen Reformation* (Stuttgart 1934).

4. Vic 1930.

5. Madrid 1950.

6. Inserir als *ER*, V (1955-56), 111-126.

el comentari d'Arnau a l'Apocalipsi, que es prolonga fins al final. Segons una declaració que acompanya l'*explicit*, el text fou copiat d'un model confeccionat a València l'any 1416. No coneixem aquest model; la còpia no sembla gaire posterior i, a jutjar per alguns indicis, podria haver estat transcrita a la mateixa regió valenciana.

La comparació entre els tres còdexs condueix a establir algunes conclusions. Heus aquí les més importants. Cap dels tres còdexs no és el manuscrit autèntic o original; tots tres en són còpies, d'ell mateix, o, més probablement, d'altres còpies. El manuscrit llatí 1305 és el més allunyat de l'original, no solament en el temps, sinó també pel contingut; els errors i les interpolacions hi són d'una tal magnitud que el fan pràcticament negligible. Els altres dos no semblen gaire allunyats l'un de l'altre, ni tampoc de l'original, bé que resulta impossible de datar-los. Són independents, i cadascun d'ells conté una versió força acceptable. Qualsevol d'ambdós pot servir de base a una edició crítica completant-ne els mancaments amb les versions encertades del parell. Així ha estat fet; ha estat elegit com a manuscrit de base el vaticà llatí 5740, atès que el seu estil és el més acostat a l'emprat per Arnau de Vilanova en els seus altres escrits llatins indubitables.

Coneguts els manuscrits que ens han tramès l'*Expositio super Apocalypsi* d'Arnau de Vilanova, volem ara plantejar i escatir tres qüestions capitals referents a aquesta obra, com són la seva autenticitat, la data i el lloc de composició.

II

AUTENTICITAT DE L'OBRA

La paternitat arnaldiana de l'*Expositio* es basa en la inequívoca atribució que en fa el manuscrit 5740 a l'*incipit*, que diu així: «Incipit Expositio super Apocalypsi Magistri Arnaldi de villa nova». L'atribució no ve confirmada per cap altra font. Ja Hauréau se'n planyia, fa més de vuitanta anys. I, bé que avui coneixem dos altres manuscrits de l'obra, la situació resta inalterada, atès el caràcter anònim d'ambdós.

El mateix anonimat ha esdevingut motiu de sospita. I crida, sobretot, l'atenció que l'*Expositio super Apocalypsi* no es trobi mai citada en cap altre escrit d'Arnau ni — que sapiguem — per cap contemporani. En més d'una ocasió Arnau ha enumerat els seus escrits espirituals; mai, però, no ha inclòs en llista l'*Expositio*. L'argument perd la seva força, si tenim en compte que totes les enumeracions conegudes consten en escrits pertanyents al recull de l'any 1305, del qual parlarem més

endavant; l'*Expositio*, en canvi, és posterior a aquesta data, com veurem. Quant a l'anonimat del manuscrit ottobonià llatí 536, així com del vaticà llatí 1305, que poc o molt en depèn, i al silenci dels contemporanis, cal observar que, després de la condemna d'alguns escrits espirituals d'Arnau de Vilanova pronunciada pel sínode tarragoní de l'any 1316⁷ i de les condemnes eclesiàstiques formulades pel Concili ecumènic de Viena (França), l'any 1312, contra el moviment dels *espirituals* en general, reforçades posteriorment pel papa Joan XXII en la seva butlla *Quorumdam exigit*, tota la literatura d'aquest gènere hagué de passar a la clandestinitat.

L'anàlisi interna de l'*Expositio* supleix la manca de confirmació de la seva autenticitat, que hem lamentat abans. Hi retrobem, en efecte, els dots de gran descriptor que són d'admirar en els tractats espirituals d'Arnau de la desena precedent, la de 1291 a 1300. Hi retrobem, així mateix, la coneixença de la llengua hebrea i, poc o molt, de la grega, l'afecció a les disquisicions gramaticals i l'amplitud dels coneixements científics, en especial astronòmics i mèdics, com Arnau els posseïa. Per altra banda, la coincidència ideològica és absoluta, o gairebé. No solament apareixen en l'*Expositio* doctrines *espirituals* ben genuïnes, com la de la significació mística o oculta de les lletres i els mots de la Bíblia, la consideració de Déu com un gramàtic excel·lent, l'anunci de la pròxima vinguda de l'Anticrist, l'aversion al conreu del saber profà pels homes votats a la vida espiritual, l'exposició de l'*usus pauper* dels béns temporals i moltes altres doctrines que Arnau assimilà i explanà en les seves obres espirituals indubtables; sinó que hi apareixen, de més a més, idees i maneres característicament arnaldianes, com són l'enumeració de les malvestats atribuïdes als clergues regulars, les invectives contra els papes carnals, l'anunci d'un Papa espiritual en relació amb la vinguda imminent de l'Anticrist, la data de la qual és fixada per al darrer terç del segle XIV, la freqüent allegació de les revelacions apòcrifes, etc.

Arnau ha insistit en aquests temes, sobretot en els seus escrits polèmics dels anys 1301 al 1305, amb els quals l'*Expositio* ofereix una afinitat ideològica més estreta. La coincidència arriba, en ocasions, a ésser literal: així, en la glossa al capítol IX, verset 3, de l'Apocalipsi, Arnau assimila els nous teòlegs a les llagostes del text sagrat que tenen propietat d'obrar com els escorpins, és a dir — concreta Arnau —,

7. L'*Expositio super Apocalypsi* no hi és tampoc mencionada, com no ho són els tractats i opuscles arnaldians de la primera època en general. El propòsit dels autors de la Sentència sembla apuntar a la literatura popularista de la darrera època d'Arnau, en català i àdhuc en llatí, destinada a fomentar el moviment del beguinatge.

«leniendi cum lingua et vulnerandi cum cauda».⁸ Això mateix havia escrit en la *Confessió de Barcelona*, composta l'any anterior: «aquestes lagostes haurien propietat de scorpió, lepan ab la lengua e ferín ab la coha...».⁹

Finalment, l'*explicit* del còdex ottononià llatí 536 suggereix la inspiració divina de l'obra amb una fórmula: «quam scribi fecit dominus Ihesus Christus» que recorda molt la gènesi del tractat *De cymbalis Ecclesiae*, tal com Arnau la conta en la seva carta al papa Bonifaci VIII.¹⁰ Semblantment, els termes en què Arnau parla d'ell mateix en el darrer capítol,¹¹ recorden de prop expressions semblants en els paràgrafs finals del *De cymbalis Ecclesiae* i en la lletra adreçada al pontífex Benet XI sobre la mort de Bonifaci VIII. La crítica interna de l'*Expositio super Apocalypsi* porta, doncs, a concloure, ja que no amb una certesa absoluta, almenys amb una màxima probabilitat, que Arnau de Vilanova n'és l'autor.

III

DATA DE L'OBRA I LLOC DE COMPOSICIÓ

Sobre aquests dos fets estàvem enterament a les fosques, fins al descobriment del còdex ottononià llatí 536. Coneixem ara l'un i l'altre per l'*explicit* del còdex susdit, que el còdex vaticà llatí 1305 reproduceix. Diu així: «Explicit expositio Apocalypsis quam scribi fecit dominus Ihesus Christus. Anno ipsius MCCCVI in monasterio Sancti Victoris Massiliae». La composició de l'*Expositio* s'escau, doncs, l'any 1306 i a Marsella, al convent de Sant Víctor.

El manuscrit vaticà llatí 5740, únic conegut fins a l'any 1950, omet la data i el lloc de composició. La manca d'amdues dades obligà Menéndez Pelayo a conjeturar una hipòtesi. Com que els escrits espirituals d'Arnau es conserven a la Biblioteca Vaticana en dos manuscrits, l'un dels quals conté només l'*Expositio super Apocalypsi*, i l'altre conté una col·lecció rigorosament cronològica d'una sèrie de tractats i opuscles espirituals, sembla evident que l'*Expositio* ha d'ésser o bé anterior al primer i el més antic escrit de la sèrie, que podem datar el 1292, o bé

8. Vegeu el capítol IX, ratlles 43 i 44 del text imprès.

9. ARNAU DE VILANOVA, *Obres catalanes*, I (Barcelona, ENC, 1947), pàg. 118, ratlles 17-18.

10. Vegeu A. RUBIÓ I LLUCH, *Documents per la història de la cultura catalana mig-eval*, I (Barcelona 1908), 29.

11. Vegeu-ne les ratlles 179 a 184 del text imprès.

posterior al més recent i darrer, datat el 1305. Menéndez Pelayo, sense al·legar cap fonament de la seva decisió, es decantà per la primera alternativa, quan raons d'ordre intern aconsellaven d'optar més aviat per l'altra alternativa, que els descobriments posteriors han vingut a demostrar com a encertada. Els estudiosos d'Arnau que amb posterioritat a Menéndez Pelayo s'han ocupat de l'*Expositio super Apocalypsi*, ometeren de tractar aquest punt o donaren sense més per vàlida aquella hipòtesi. En particular, la Dra. Olga Marinelli es veié impedida d'obtenir tots els fruits del seu magnífic treball sobre la tradició manuscrita de l'*Expositio super Apocalypsi*, per haver acceptat ingènuament l'afirmació de Menéndez Pelayo que calia datar l'obra susdita abans del 1292. Únicament E. Benz, en l'article que hem citat abans, endevinà que el comentari d'Arnau de Vilanova a l'Apocalipsi degué ésser compost amb posterioritat al de Pere Joan Olieu, escrit entorn del 1295, i en retardà la data fins al final del segle XIII.

Vegem ara les circumstàncies personals d'Arnau que ajuden a esclarir la gènesi i la motivació de l'obra. L'any 1306 s'obre, en l'agitada vida d'Arnau, una clariana de repòs. La polèmica amb els teòlegs de París i amb els dominicans de Girona i de Marsella s'ha extingit; tothom el respecta ara, des que Bertran de Got, un antic amic seu i simpatitzant de la seva doctrina, ha esdevingut papa amb el nom de Climent V.¹² I si ningú, com l'Inquisidor de València, gosa insinuar un atac, el rei Jaume II de Catalunya-Aragó, un altre amic i protector, imposa autoritàriament el silenci. En circumstàncies tan favorables, Arnau es lliura altra vegada ardidament a l'especulació i compon el seu extens comentari a l'Apocalipsi, el llibre sagrat predilecte dels anomenats *espirituals*.

El text mateix de l'*Expositio* confirma l'exactitud d'aqueixa data. En efecte: el «Papa espiritual», abundantment teoritzat en l'obra per Arnau i ardentment esperat per ell i pels seus seguidors, no és altre que Climent V. La identificació, no gens arbitrària, es desprèn clarament del passatge del capítol XVII, en què es parla dels set papes carnals que l'han precedit, a comptar des de Nicolau III; establí el compte, i veureu que el vuitè és Climent V.¹³ I bé: la ingènua confiança d'Arnau i, cal dir-ho també, el seu arrauxat esforç per atreure el nou papa a

12. Sobre l'antiguitat de la relació amical entre Bertran de Got i Arnau de Vilanova, vegeu el meu article *Del epistolario espiritual de Arnaldo de Vilanova*, «Estudios Franciscanos», 49 (1948), 91 i 392.

13. Nicolau III governà l'Església entre 1277 i 1280. El succeïren: Martí IV (1281-85), Honori IV (1285-87), Nicolau IV (1288-92), Celestí V (1294), Bonifaci VIII (1294-1303) i Benet XI (1303-04). El 1305 fou elegit Climent V.

la seva causa valen, només, per al començ d'aquest pontificat; ben aviat, amb l'actuació de Climent V, s'esdevingué el desengany. En conseqüència, l'*Expositio super Apocalypsi* no pogué ésser escrita abans del 1305; degué ésser-ho, en canvi, en el primer o el segon any del nou pontificat, càlcul que coincideix amb la data del 1306.

L'elecció del monestir de Sant Víctor a Marsella per a lloc del seu treball, segons testimoniegen els dos còdexs susdits, respon així mateix a circumstàncies favorables del moment. Ja el 1301, Arnau havia tramès, com a obsequi als monjos victorins de París, un exemplar del seu tractat *De cymbalis Ecclesiae* amb una lletra acompanyatòria summament elogiosa. Amb els de Marsella, no sabem si l'amistat fou tan antiga; però sí que esdevingué més estreta en ocasió de les polèmiques hagudes amb els dominicans de la ciutat a la primeria de l'any 1304. Els monjos de Sant Víctor ajudaren eficaçment Arnau. Un d'ells, G. de Rainaud, li féu a mans un exemplar d'un pamflet anònim i sense títol que els dominicans marsellesos havien llançat a la circulació contra ell. D'aquesta obreta Arnau prengué peu per a formular davant el bisbe la segona de les seves denúncies marselleses en un document notarial que, amb el susdit i amb altres personalitats, signaren tres monjos més de Sant Víctor: Hug de Certlloc, Hug de Nivernis i G. de Roca. La simpatia ideològica i la relació personal dels monjos de Sant Víctor de Marsella amb Arnau de Vilanova es desprenen clarament d'aquests fets. Trobem, doncs, molt explicable que, extingides les polèmiques i restablerta la calma, Arnau s'acollís a l'hospitalitat dels monjos de Sant Víctor i que compongués en il·lur monestir la seva obra magna, en la qual per cert fa un encès elogi de la vida contemplativa i dels ordes religiosos que l'han conservada en la seva forma més tradicional.

JOAQUIM CARRERAS I ARTAU

Institut d'Estudis Catalans